

К.Ю. Комісаров

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЯПОНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ МОВЛЕННЄВИМ ЕТИКЕТОМ

Етикет – явище історичне. Правила поведінки людей змінювалися зі змінами умов життя, конкретного соціального середовища. Дотримуватися певних правил поведінки, церемоніалу було необхідно насамперед для закріплення ієрархії усередині класового суспільства. Від знання етикету, виконання його правил часто залежала не тільки кар'єра, а й життя людини. Так було в Давньому Єгипті, Китаї, Римі, Золотій Орді. Порушення етикету призводило до ворожнечі між племенами, народами і навіть до воєн. Особливо жорстко дотримувалися і дотримуються правил етикету в країнах Близького і Далекого Сходу, зокрема в Японії.

Відомо, що етикет – це складна система знаків, яка вказує на ставлення до інших людей у процесі спілкування, на їхню оцінку, а також оцінку самого себе, свого становища стосовно інших комунікантів. Під спілкуванням у цьому випадку мається на увазі як вербальне, так і невербальне спілкування, але ми, у зв'язку зі специфікою наших досліджень, зосередили увагу насамперед на вербальній стороні й оперували поняттям “мовленнєвий етикет”.

За визначенням О.О. Селіванової, мовленнєвий етикет – це “соціально, культурно й етнічно зумовлені стереотипні правила поведінки, що відображаються в певних мовних висловленнях і сполуках, правербальних засобах, передбачених комунікативною стратегією ввічливості у прийнятих суспільством ситуаціях установки, підтримки й завершення контакту комунікантів відповідно до їхніх соціальних і позиційних ролей і відношень в офіційній і неофіційній сферах спілкування” [Селіванова 2006, 356]. Особливого значення на даному етапі досліджень у цій галузі набуває, зокрема, поняття “комунікативна стратегія ввічливості”, яке, на нашу думку, досить успішно корелюється з поняттям *taiguu komyunikeeshon* у працях японських науковців [Kabaya 2005, 14].

Мовленнєвий етикет вербально обслуговує етикетну поведінку і складає, з одного боку, широкий ареал комунікативних кліше для варіабельних ситуацій (система засобів для простого зважання на співрозмовника, сигналізації того, що контакт встановлений і триває; у сучасній японській лінгвістичній традиції – *hairyo hyougen*), а з другого – вузький ареал комунікативних кліше у межах звертання і привертання уваги, знайомства і привітання, висловлення подяки і прохання, прощання і побажання тощо (у сучасній японській лінгвістичній традиції – *keii hyougen*). До цього розмежування ми ще повернемося пізніше.

У вузькому розумінні мовленнєвий етикет – це, як стверджують Н.І. Формановська та П.Г. Тучни, “національно специфічні правила мовленнєвої поведінки, що застосовуються у ситуаціях встановлення співрозмовниками контакту і підтримання спілкування у вибраній тональності відповідно до обставин спілкування, соціальних ознак комунікантів та характеру їхніх взаємин” [Формановская, Тучны 1986, 5].

З огляду на те що, як ми вже зазначали, етикет – це історичне явище, поміж інших проблем (класифікація етикетних мовних засобів, системне дослідження типів мовленнєвих дій тощо) значний науковий інтерес викликає питання розвитку на теренах Японії мовленнєвого етикету як системи національно специфічних, соціально, культурно й етнічно зумовлених правил поведінки на тлі формування національної японської літературної мови. Звісно, через невеликий обсяг цієї розвідки неможливо провести детальний огляд всіх етапів еволюції японського мовленнєвого етикету. Тому ми вирішили зупинитися лише на тих головних моментах, які так чи інакше дозволяють зробити проєкцію на вагомій здобутки дослідників у галузі японської “теорії мовного існування” (*gengo seikatsu*), а також комунікативних стратегій у сучасно-

му мовознавстві і, таким чином, пояснити певною мірою сучасний стан цієї системи та особливості її функціонування у японському суспільстві сьогодення. Це дозволить надалі вийти на нові орбіти наукової розробки системи японського мовленнєвого етикету, синхронізуючи як цілісне вивчення, так і аналіз окремих її елементів із розвитком мови і суспільства. При огляді історії формування японської національної літературної мови ми спиралися здебільшого на доробок відомого російського японіста С.В. Неверова [Неверов 1982].

Знаковою подією для розвитку японської мови стало, поза сумнівом, запозичення у VI–VII ст. ієрогліфічної писемності з Китаю, а разом з нею – значної кількості китайських текстів, що містили нові для японців поняття, які були чужими для японської мови за своїм звуковим і морфологічним складом, але поступово завоювалися мовою, стан розвитку якої на той час не дозволяв передати ці поняття за допомогою власне японської лексики. Як наслідок, система ввічливих мовних засобів (*keigo*), що складає стрижень мовленнєвого етикету, налічує значну кількість лексико-морфологічних елементів китайського походження. Наприклад, у субкатегорії *sonkeigo*: ввічливі еквіваленти дієслів – *goran ni naru* (“дивитися”), *gozonji da* (“знати”); спеціальний гонорифічний префікс *go-* для лексики китайського походження – *go-setsumei ni nary* (“пояснювати”), *go-shinsetsu na* (“добрий”), *go-senmon* (“спеціальність”); у субкатегорії *kenjougo*: “ввічливі” еквіваленти дієслів – *haiken suru* (“дивитися”), *haichou suru* (“слухати”), *haidoku suru* (“читати”), *heisha* (“моя фірма”), *gusoku* (“мій син”); спеціальний гонорифічний префікс *go-* для лексики китайського походження: *go-annai suru* (“провести, показати, спрямувати”); у субкатегорії *teichougo* (мова суто формальних ситуацій): *shouchi shimashita*, *ryoukai shimashita* (“Вас зрозумів”).

Відомо, що на початку VIII ст. китайські ієрогліфи були добре відомі не лише в центрі, а й у віддалених районах країни і широко застосовувалися для написання різноманітних документів, при цьому вони використовувалися як силабічні літери для запису власне японської лексики (абетка *tanpouyugana*). У IX–X ст., коли на базі ієро-

гліфів утворилася силабічна абетка *kana*, з’явилася можливість запису японських слів абетковим письмом. Це сприяло розвиткові грамотності, розквіту японської писемної мови. З огляду на мовленнєвий етикет нас у цьому зв’язку цікавлять епістолярії, які як стилістична підсистема мають дуже давню історію і створили певні комунікативно-текстові аналоги у багатьох мовах. До таких мов належить і японська.

У Японії здавна видаються спеціальні збірки зразків листів різного змісту, які супроводжуються описом особливостей епістолярного стилю (*shokantai*). За свідченням Є.Ю. Бессонової, провідну роль у підтриманні епістолярних традицій відіграють саме такі видання. Їхня історія почалася давно. Так, у другій половині епохи Хейан (794–1192) письмові звістки обов’язково передбачали отримання листа у відповідь – ті називалися *ourai shousoku*, або просто *ourai*, – і вже в той час було написано чимало посібників із прикладами листування. В епоху Камакура (1192–1333) було складено посібник “*Juunigatsu ourai*”, який містив зразки 24 листів (лист і відповідь на кожен календарний місяць) [Бессонова 2004]. Таким чином, посібники з написання листів стали своєрідними збірками нормативів, підручниками з письмової форми мовленнєвого етикету.

Загалом, якщо говорити про японський епістолярій, то ступінь варіювання форми та змісту листів є надзвичайно високим порівняно з багатьма іншими, оскільки, окрім мети написання, долучається ще й фактор необхідності вибору відповідного рівня ввічливості, який чи не найкраще віддзеркалюється в листах-проханнях про допомогу, де чітко маркуються соціальні позиції автора та адресата повідомлення.

Коли комуніканти розмовляють обличчям до обличчя, фізичні жести, такі як уклін (без якого в Японії неможливе спілкування), можуть використовуватися для вираження шанування, але, оскільки при листуванні це неможливо, особливу увагу слід приділяти вживанню гоноративних (*sonkeigo*) та депреціативних (*kenjougo*) форм ввічливості.

Про японське суспільство можна сказати, що людські взаємини засновані на тому, щоб давати та отримувати. Японці почуваються надзвичайно зобов’язаними

людям, які зробили щось для них (наприклад, шанобливе ставлення до своїх вчителів навіть після багатьох років із часу закінчення навчального закладу). Будь-які прояви уваги (наприклад, якщо вас пригостили обідом) нескоро забуваються. Відношення, пов'язані з наданням та отриманням, не могли не відбитися на мові і закріпилися у граматичній категорії директиву (направленості дії, *yarimorai*), яка широко використовується при листуванні.

Слід дотримуватися одного рівня ввічливості й одного стилю по всьому тексту листа. Так, наприклад, лист із вельми формальними початковим та кінцевим кліше не повинен містити основної частини із фамільярним забарвленням.

Якщо говорити про лінгвістичні маркери епістолярного стилю, то, окрім клішованих виразів, увагу привертають елементи, притаманні виключно писемній формі вираження японської мови (*kakikotoba*), гендерні та вікові особливості автора та реципієнта повідомлення. Оригінальність у стилі при написанні листів зазвичай справляє позитивне враження на адресата. Однак у японському епістолярії навпаки – найкраще враження справить чітке дотримання історично сформованих норм створення тексту листа відповідної тематики. Одним із таких правил є включення сезонних слів (*kigo*) у вступній частині тексту листа. Навколишня природа завжди посідала чільне місце у житті японців, а отже, починати лист одразу ж з основного тексту вважалося негарним.

Що ж до сучасного стану японського епістолярію, то внаслідок збільшення питомої ваги листування через мережу Інтернет з'явилася тенденція до спрощення правил (а іноді – до цілковитого недотримання норм) написання листів, однак на сьогоднішній день поки ще важко припустити, що писемна комунікація японців повністю втратить ознаки етикетності (церемоніальності).

Якщо ж говорити про усну форму японської мови, то вона, за словами С.В. Неверова, розвивалася на базі діалектів, а зміна стрижневого діалекту, пов'язана із неодноразовим перенесенням столиці до різних районів країни, спричинила суттєве розходження між усною та писемною формами вираження японської мови на фоне-

тичному, лексичному і стилістичному рівнях. Розвиток японської літературної мови аж до періоду формування національної літературної мови був доволі своєрідним, оскільки японська мова займає проміжне положення між двома типами формування національної літературної мови – європейським та китайським [Неверов 1982, 10].

Японська національна літературна мова формується в кінці XIX – на початку XX ст., в епоху Мейдзі (1868–1912), на базі класичного писемного стилю, який пов'язаний з абетково-ієрогліфічним письмом. Однак проблема досягнення єдності усної та писемної мови (*genbun icchi*) не була розв'язана у цю епоху, а отже, не було досягнуто і бажаного завершення формування національної літературної мови і постала необхідність у подальший період зробити другу спробу у цьому напрямку (*dainiji genbun icchi*).

Питання про сучасні форми існування японської літературної мови безпосередньо пов'язане з аналізом тих змін, які мали місце в Японії після Другої світової війни. Дослідження, котрі проводили японські лінгвісти в останні десятиліття, свідчать про появу нової форми існування національної літературної мови – так званої “спільної мови” (*kyoutsuugo*). Саме на такій формі, як вважають японські дослідники, і базується система сучасного японського мовленнєвого етикету [Kabaya, Kawaguchi, Sakamoto 1998, і].

Для сучасної японської лінгвістики взагалі і для мовленнєвого етикету зокрема намітився поворот у напрямку вивчення потенційних шляхів нормування та раціоналізації мови, що пов'язано з особливостями формування національної мови, які ми окреслили вище. Якщо раціоналізація мови і мовної діяльності шляхом свідомого нормуючого впливу на мовну систему є проблемною, то слід змінити мовленнєві дії, тобто упорядкувати їх таким чином, щоб у них були максимально використані можливості мовної системи, яку потрібно наблизити до потреб мовної практики.

Мовленнєва дія, за О.О. Селівановою, – це “комунікативна взаємодія адресанта й адресата у мовленнєвому акті як фрагмент дискурсу”. А мовленнєвий акт, у свою чергу, – це “одиниця мовлення, цілісність якої полягає у єдності мовленнєвого вислов-

лення (локуції), мети (ілокуції) та спрямованості на результуючу реакцію (перлокуції) [Селиванова 2002, 330]. А якщо згадати головні характеристики етикетного мовлення, то можна перекоонатися, що актуальними у зв'язку з цим питанням є ґрунтовний аналіз і коригування саме мовленнєвих дій, а не організація й нормування системи ввічливих мовних засобів. Про це говорять, зокрема, сучасні дослідники з "Наукового товариства вивчення етикетного мовлення Японії". Вони повсякчас наголошують на тому, що переважну більшість проблемних питань, пов'язаних із мовленнєвим етикетом, неможливо вирішити, аналізуючи лише ввічливу мову (*keigo*), – необхідно вдатися до ретельного вивчення ввічливого мовлення (*keigo hyougen*), шляхів реалізації етикетних мовних засобів у міжособистісному спілкуванні. Ось лише одна цитата: "Навіть якщо знати такі ввічливі слова, як *irassharu* ("йти, приходити, знаходитись") та *moushiagery* ("говорити, виголошувати"), це не стане в пригоді у реальній комунікації, якщо не розуміти, за допомогою якого ввічливого засобу і у який саме спосіб передати те, що хочеш сказати, своєму співрозмовнику, зважаючи при цьому на нього" [Kabaya, Kawaguchi, Sakamoto 1998, i]. Справді, порушення норм мовленнєвої поведінки під час комунікації робить висловлення не тільки неввічливим, а ще й неадекватним навіть за умов його лексичної і граматичної правильності [Комісаров 2006, 92].

Отже, на нашу думку, можна сміливо стверджувати, що на сучасному етапі до-

слідження, присвячені японському мовленнєвому етикету, опинилися у сфері вивчення лінгвістичної теорії тексту і комунікації, яка може бути співвіднесена з японською "теорією мовного існування" (*genko seikatsu*), що виникла з необхідності системного вивчення проблематики "мовного існування людини і суспільства" і є результатом прагнення японських лінгвістів об'єднати уявлення про систему мови та про застосування цієї системи.

Підсумовуючи, можна сказати, що відправним пунктом для сучасних досліджень мовленнєвих дій у зв'язку з етикетом є те, хто, кому, про кого / про що, за яких обставин і як саме повинен передати інформацію. І тут варто повернутися до сказаного нами на початку, зазначивши, що у зв'язку з вивченням комунікативного аспекту японського мовленнєвого етикету спостерігається тенденція до розширення уявлення про ввічливе мовлення: пропонується розрізняти "шанобливе мовлення" (*keii hyougen*) і "мовлення з простою установкою на адресата" (*hairyo hyougen*). Тобто мовленнєвий етикет, який подолав довгий шлях свого розвитку у процесі формування національної японської літературної мови, на сьогоднішній день – це вже не просто засіб вираження поваги, це не лише знаряддя встановлення та дотримання ієрархії чи субординації, як було колись. Йдеться про чітко організований, логічно структурований і потужний механізм забезпечення комунікації між членами сучасного демократичного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова Е.Ю. Японские письменники на рубеже XX и XXI веков // **Сборник тезисов докладов профессоров, преподавателей и научных сотрудников ИСАА при МГУ, подготовленных для конференции «Ломоносовские чтения 2004»**. Москва, 2004.

Комісаров К.Ю. Соціологічний аспект мовленнєвого етикету (на матеріалі японської мови) // **Мовні і концептуальні картини світу**, 2006, вип. 19.

Неверов С.В. **Общественно-языковая практика современной Японии**. Москва, 1982.

Селиванова Е.А. **Основы лингвистической теории текста и коммуникации**. Киев, 2002.

Селиванова О.О. **Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія**. Полтава, 2006.

Формановская Н.И., Тучны П.Г. **Русский речевой этикет в зеркале чешского**. Москва – Прага, 1986.

Kabaya H., Kawaguchi Y., Sakamoto M. **Keigo hyougen**. Tokyo, 1998.

Kabaya H. "Taiguu komyunikeeshon" Toiu Toraekata // **Nihongokyokuiku tsuushin**, 2005, № 52.